

आधुनिक काळातील विविध शाखेवरील खाजगीकरणाचा वाढता प्रभाव एक – अभ्यास

सौ अर्चना रमेश भालेवार
सहाय्यक प्राध्यापक,
जशिम शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय शिवळे

सारांश:

भारतावर परकीय लोकांना राज्य करणे सोपे का आहे तर भारतातील लोक हुशार आहेत पण मेंदूचा वापर कमी करत असल्याने दूरदृष्टीचा अभाव आहे. ज्यांच्याकडे दूरदृष्टी आहे त्यांना नेहमीच डावलून दुर्लक्षित करण्यात आल्याने भारताचा इतिहास बघितला तर भारत गुलामीतच जास्त राहिला आहे.

परकीय लोकांच्या गुलामगिरी लाचारीचे जीवन जगणे भारतीय लोकांना पसंत आहे, म्हणून पारतंत्र्यातही लोक आनंदी राहतात काही लोकांना तर आपण आजही पारतंत्र्यात आहोत याची जाणीव नाही. स्वतःचा मेंदू न वापरता दुसऱ्याने सांगितलेल्या अफवेवर सर्वात जास्त विश्वास ठेवणारा व्यक्ती म्हणजे भारतीय माणूस होय.

खाजगीकरणामुळे देश गुलामीत कसा जातो याचे उदाहरण म्हणजे ईस्ट कंपनी. व्यापाऱ्याच्या उद्देशाने भारतात आली आणि बघता बघता भारताला गुलाम बनून कसे टाकले हेच कळाले नाही. सांगायचे तात्पर्य, गुलामीकडे जाण्याचे पहिले लक्षण म्हणजे खाजगीकरण होय. खाजगीकरणांमध्ये मूलभूत हक्क व अधिकारांचे हनन होऊन नागरिकांना फक्त गुलाम म्हणून बघितले जाते आणि तशी त्याला वागणूक दिली जाते.

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

महत्त्वाचे शब्द : आधुनिक काळ, खाजगीकरण

प्रस्तावना :

आज सर्वच सार्वजनिक क्षेत्र खाजगीकरणांमध्ये गेले. बोटावर मोजण्या इतक्या लोकांना खाजगीकरण व त्याचे दुष्परिणाम माहिती. बाकीच्या लोकांचे ? अनेक ग्राहक निओशी जुळल्या गेले, लोकांना सवय झाली आणि आज जिओ सर्वात महाग. भारतीय लोक कोणताच विचार नाही काही दिवस वापरून सिम कार्ड फेकून देऊन इथपर्यंत विचारसरणी असलेल्या लोकांमुळे आज जिओ नंबर एक वर आहे. उद्योजक कोणतीही वस्तू व सेवा कधीच मोफत देत नाहीत उलट दिलेल्यांच्या बदल्यात जास्त वसूल कसे करायचे याचे नियोजन अगोदरच सुरुवातीला हवेहवेसे वाटणारे आज खिशाला. याचे कारण समोरच्या कडे विचार करण्याची मानसिक कुवत

नाही. हीच परिस्थिती शिक्षण, नोकरी, वाहतूक याविषयी झाली . खाजगीकरण ही संकल्पना आली आणि देश अधोगतीकडे जायला सुरुवात झाली.

माझं मुल कॉन्व्हेंट मध्ये शिकायला जातो याचा खूप गर्व पालकांना असतो. पण त्याच्या फायदे तोट्याचा कुठेच विचार नसतो . सरकारच्या बालवड्या असायच्या मोफत प्रवेश , रोज रोज गाणे गाऊन व कथा सांगून मुलांना शिक्षणामध्ये आवड निर्माण केली जायची .ती गोष्ट केजी मध्ये मिळत नाही . ज्याच्याकडे .स्थावर मालमत्ता आहे असे लोक जमीन विकून मुलांना शिकवतात . लाखो रुपये खर्च करून जेव्हा शिक्षण पूर्ण होते तेव्हा आपण तर शिकलो पण नोकरीच काय ? कारण नोकरी सुद्धा खाजगीकरणात कमी पगाराची असते ,कमी पगारावर जास्त वेळ काम करावे लागते.

सुरुवातीला शासकीय चॅनल दूरदर्शन म्हणून होते . परंतु जसजसे खाजगीकंपन्या आल्या आणि दूरदर्शन नामशेष झाले. दूरदर्शन मोफत बघायला मिळायचे परंतु आता दरमहा विशिष्ट शुल्क आकारूनच आपल्या घरातील टीव्ही आपण बघू शकतो . आज शेतजमीन जर खाजगीकरणाद्वारे कंपनीकडे गेली तर उपासमार आणि महागाई मध्ये होरपळून मरणान्यांची संख्या करोडोच्या घरात राहिल.

1) खाजगीकरण म्हणजे काय?

खाजगीकरण हा गुलामीचा फास आहे जो हळूहळू तुमचा गळा दाबेल!

खाजगीकरण प्रथम सरकारी कार्यालय- उद्योगधंदे यांची बदनामी करते. BSNL चे उदाहरण आठवा. रेंज नाही, कॉल कट होणे इत्यादी नंतर खाजगीकरणाचे समर्थक सरकार द्वारे सरकारी उद्योग बंद पडतात. नंतर तेच उद्योग कवडी मोलाने विकत घेतात व 'दुनिया मुठ्ठी मे' म्हणून धंदा करतात. आता रेंज नसली वा कॉल कट झाला वा जास्त बिल आले तरी कुठे चर्चा नाही, डावपेच लक्षात घ्या. आता डोळा आहे शिक्षणावर ! तुम्ही आम्ही झेडपी म्युनिसिपल शाळात शिकलो. तुटपुंजी का असेना पण स्कॉलरशिप मिळायची, फी माफी असायची आता हे सर्व बंद होत आहे. तिथे भरपूर फी असेल जी तुम्हाला परवडणारे नाही .तसेच फी माफी नाही, स्कॉलरशिप नाही मग तुम्ही कसे शिकणार ?

सरकारी दवाखान्याचे ही तसेच पूर्वी सरकारी दवाखान्यात मोफत उपचार -औषधे भेटत असत आता तिथेही औषधे बाहेरून आणा, एक्स-रे बाहेरून काढा, टेस्ट बाहेरून करून घ्या असे चालू आहे . त्यावर सरकारचे नियंत्रण नाही . सरकार खाजगी दवाखाने काढण्यास प्रोत्साहन देत आहे .तेथील महागडे उपचार तुम्हाला परवडणारे नाहीत , मग तुम्ही आजारी पडलात व खिशात पैसे नसले तर काय करणार ? हातपाय खोडून मरणार.

सरकारी खात्यात भ्रष्टाचार आहे म्हणून खाजगीकरण चांगले असे काही जण म्हणतात. त्यांचा असा गैरसमज असतो की खाजगी क्षेत्रात भ्रष्टाचार नाही. खाजगी क्षेत्रात तंत्र सरकारी खात्यापेक्षा 100 पट जास्त भ्रष्टाचार असतो, फक्त त्याच्याशी नागरिकांचा संबंध येत नाही म्हणून त्यांना तो कळत नाही व बाहेर दिसतही

नाही. खाजगी क्षेत्रातील टेंडर्स कच्चा माल आणणे, नेमणुका करणे यात भरपूर देवाण-घेवाण होते, ही देवाण-घेवाण सामान्य नागरिकांना कळत नाही म्हणून खाजगी क्षेत्र भ्रष्टाचार मुक्त आहे असे त्यांना वाटते. तो काळ दूर नाही जेव्हा इतिहास शिकवला जाईल जो भारताची शेवटची सरकारी शाळा, सरकारी ट्रेन, शेवटची सरकारी बस, शेवटची सरकारी वीज कंपनी, शेवटची सरकारी विमानतळ आणि शेवटचा सार्वजनिक उद्योग होता.

व्याख्या -

- 1) **पीटर ट्रकर:** व्यवस्थापन शास्त्रज्ञाच्या मते, खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगातील शासकीय भांडवल काढून घेण्याची प्रक्रिया होय.
 - 2) **डी. आर . पेंडसे:** खाजगीकरण म्हणजे राष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारातील सरकारचा सहभाग कमी करणे होय.
 - 3) **डेव्हिड हेरॉल्ड:** खाजगीकरण म्हणजे साधनसामग्रीच्या उपयोगासाठी बाजार विरहित पद्धती ऐवजी बाजारधिष्ठीत पद्धतीचा स्वीकार करण्याची प्रक्रिया.
 - 4) **बार्बरा ली व जॉन निलिस:** खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या मालकीत किंवा व्यवस्थापनात खाजगी व्यक्तींना सहभागी करून घेण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये खाजगी व्यवस्थापनाच्या ताब्यात तो उपक्रम देण्यात येतो, त्याचप्रमाणे हे संपादन व्यवस्थापन करार, भाडेपट्टीने चालविण्यास देणे किंवा मताधिकार पद्धतीने चालविण्यास देणे या पद्धतीने होते.
- 2) **खाजगीकरणाच्या पद्धती:**
- 1) **मालकी हक्का संदर्भात खाजगीकरण:** या पद्धतीमध्ये सार्वजनिक उद्योगाची मालकी पूर्णतः किंवा खाजगी उद्योगांकडे हस्तांतरित केले जाते त्याचे चार प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.
 - अ) **संपूर्ण निराष्ट्रीकरण(Total de-nationalisation):** या पद्धतीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची माहिती पूर्णतः खालील क्षेत्राकडे हस्तांतरित होते.
 - ब) **संयुक्त मालकी(Joint Venture):** या पद्धतीत सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात खाजगी क्षेत्राचा अंशतः सहभाग घेतला जातो. अर्थात उद्योगातील काही क्षेत्रांचा वाटा किती असावा हे सरकारी धोरणावर अवलंबून असते. यातील महत्त्वाचा उद्देश असा असतो की काही प्रमाणात खाजगी मालकी दिल्यामुळे उद्योग व्यावसायिक पद्धतीने चालवण्यात व कार्यक्षमता वाढविणे शक्य आहे.
 - क) **विसर्जन(Liquidation):** याचा अर्थ सार्वजनिक मालमत्ता खाजगी क्षेत्रातील व्यक्तीला अगर संस्थेला विकणे जो तीचा वापर त्याच उद्देशासाठी किंवा इतर उद्देशासाठी करण्यास पूर्णपणे स्वतंत्र असतो.
 - ड) **संपूर्ण व्यवस्थापन खरेदी (Total Management Buy-out):** या पद्धतीत उद्योगाचे भाग भांडवल खाजगी व्यक्तीला किंवा कंपनीला न विकता त्याच उद्योगातील कामगारांना विकण्यात येते. यामध्ये उद्योगाची मालकी व्यवस्थापनासह कामगाराकडे हस्तांतरित होते. या पद्धतीत कामगारांना वेतन

आणि लाभांश असा दुहेरी लाभ मिळतो. त्यामुळे कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढते.

3) **खाजगीकरणाचे परिणाम (Effects of Privatization):**

- 1) **खाजगी क्षेत्रात वाढ:** खाजगीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावरील सार्वजनिक क्षेत्रात घट झाली आहे. तर खाजगी क्षेत्राचा व्याप व सामर्थ्य यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे बाजारपेठेतील खाजगी क्षेत्राच्या हिस्स्यात वाढ झाली आहे. परिणामी खाजगी उद्योगपतींचे सामर्थ्य वाढले आहे.
- 2) **निधीचा गैरवापर :** खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेतून सरकारला मिळालेला निधी हा पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्यासाठी सार्वजनिक उद्योगा पुढील समस्या सोडविण्यासाठी समाजातील दुर्बल घटकांच्या / वर्गाच्या कल्याणासाठी व देशाच्या अर्थव्यवस्थेतला बळकटी आणण्यासाठी खर्च झाला पाहिजे परंतु प्रत्यक्षात या निधीचा उपयोग योग्य कारणासाठी करण्यात येत नाही.
- 3) **भांडवलदारांची मक्तेदारी :** खाजगीकरणामुळे सार्वजनिक उद्योगधंद्याच्या मक्तेदारीचे बुरुज एका मागून एक ढासळू लागले. त्याच वेगाने खाजगी भांडवलदारांची मक्तेदारी निर्माण होण्याच्या प्रक्रियेचा वेग वाढू लागला. त्याचे परिणाम समाज व सरकारला जाणू लागले
- 4) **कमी उत्पन्न :** निर्गुतवणूकीचा कार्यक्रम व्यवस्थितपणे कार्यान्वित करण्यात न करता आल्यामुळे सरकारला अपेक्षेपेक्षा खूपच कमी उत्पन्न मिळाले आहे. खाजगीकरणामुळे सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील त्यांची मालकी व नियंत्रण गमावले आहे. परंतु त्याचा पुरेपूर मोबदला मिळाला नाही. पर्यायाने समाजाचे सर्वच ठिकाणी नुकसान झाले आहे.
- 5) **अपेक्षेप्रमाणे परिणाम नाही:** खाजगीकरणामुळे उत्पादन खर्चात घट होईल उद्योगांच्या उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण उपयोग करता येईल. उत्पादनाचा दर्जा सुधारेल आणि व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल आणि त्यामुळे सर्वच उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात नफा मिळेल या सरकारच्या अपेक्षा प्रत्यक्षात उतरल्या नाहीत.
- 6) **बेकारीमध्ये वाढ:** ज्या सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यात आले त्या सर्व उद्योगांमध्ये कामगारांची संख्या कमी प्रमाणात आली. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात बेकाराचे प्रमाण वाढले आहे. अनेक कामगार संघटनांनी यावर निषेध नोंदविला. अनेक उद्योगांमध्ये संपही घडून आले आहेत, परंतु देशपातळीवर विचार करता या सर्वांचा परिणाम देशाच्या अर्थकारणावर झालेला दिसून येत नाही.
- 7) **भ्रष्टाचाराचा आरोप :** निर्गुतवणूकरणाच्या अनेक प्रकरणांमध्ये भ्रष्टाचार झाल्याचे आरोप करण्यात आले. त्याचप्रमाणे खाजगीकरणाची प्रक्रिया पारदर्शक नव्हती असेही आरोप करण्यात आले. उदाहरणात मुंबईतील जुहू सेंटॉर आणि एअरपोर्ट सेंटॉर या दोन हॉटेलमधील निर्गुतवणूकीचा व्यवहार.
- 8) **आश्वासनांची पूर्तता :** देशाच्या सुरक्षिततेच्या, विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या व ज्यांची कामगिरी उत्कृष्ट आहे अशा काही निवडक सार्वजनिक उद्योगांना नवरत्न उद्योग या नावाने गौरविण्यात आले

आहे. कोणत्याही परिस्थितीत नवरत्न उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यात येणार नाही असे ठरविण्यात आले होते तरी सरकारने भेल (BHEL) या उद्योगांमध्ये पुर्नगुंतवणुकीची प्रक्रिया सुरु केली .डाव्या पक्षाने याचा जोरदार विरोध केला होता .

खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यापासून जे काही बदल घडवून आले ते सर्व खाजगी भांडवलदाराच्या हिताचे व खाजगी मक्तेदारीच्या विकासाला सहाय्यक ठरतील असेच आहेत . खाजगीकरणामुळे कामगाराचे हित देशहित व देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बळकटी तसेच दुर्बल घटकांचा विचार व विकास अजिबात झाला नाही.

4) खाजगीकरणाचे फायदे:

- 1) उत्पादकता आणि कार्यक्षमता यामध्ये सुधारणा:** खाजगी क्षेत्र सार्वजनिक क्षेत्राच्या तुलनेत अधिक कार्यक्षम आहे. खाजगी क्षेत्रात नफा वाढविण्याच्या दिशेने निर्णय घेतले जातात. निर्णय प्रक्रिया उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढवणारे असते .खाजगी क्षेत्रातील व्यवस्थापनाची गुणवत्ता चांगली असते.
- 2) व्यवस्थापनात सुधारणा :** सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये उद्योगांच्या दैनंदिन कारभारात सरकारचा हस्तक्षेप होतो. सरकारी हस्तक्षेपामुळे गैरव्यवहार, राजकारणाचा प्रभाव असे दोष निर्माण होतात म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे समर्थन सदोष होते. व्यवसायासाठी कायदा निर्णय घेण्याची क्षमता त्याच्यात नसते . खाजगीकरणामुळे व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता सुधारते.
- 3) स्पर्धा शक्तीमध्ये वाढ:** स्पर्धा नसल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाली नाहीत. या उद्योगातील उत्पादित वस्तूंच्या किमती सरकार ठरविते. खाजगीकरणामुळे या किंमती ठरवितांना उत्पादन खर्च आणि नफा यांचा विचार होऊ लागला आणि त्यामुळे खाजगीकरणाद्वारे उद्योगांची स्पर्धा शक्ती वाढली .
- 4) सार्वजनिक उद्योग नफ्यात आणणे :** अकार्यक्षमता , सदोष व्यवस्थापन आणि स्पर्धेचा अभाव या तीन दोषांमुळे भारतातील सार्वजनिक उद्योगातील तोटा वर्षानुवर्ष वाढत गेला. संचित तोटा कमी करण्यासाठी आणि या उद्योगांना फायद्यात आणण्यासाठी खाजगीकरण आवश्यक आहे.
- 5) अतिरिक्त कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करणे :** अतिरिक्त कामगार भरतीमुळे उत्पादन वाढवण्याऐवजी ते कमी झाल्याचे दिसते . कोणत्याही उद्योगाला अनुत्पादक कर्मचाऱ्यांचा भार पेलता येत नाही. हे अतिरिक्त कर्मचारी कमी करणे खाजगीकरणामुळे शक्य होते.
- 6) जबाबदारीचे निर्धारण सोपे होते :** सार्वजनिक उद्योगातील कर्मचारी होणाऱ्या तोट्याला जबाबदार नसतो. या उलट खाजगी क्षेत्रामध्ये जबाबदाऱ्या काटेकोरपणे निश्चित केलेल्या असतात त्यामुळे त्या निर्धारित वेळेत पूर्ण न केल्यास संबंधित कर्मचाऱ्याला त्यासाठी जबाबदार धरले जाते.
- 7) खाजगी उद्योगांना भांडवल बाजाराची शिस्त :** खाजगी उद्योगांना भांडवली बाजाराची एक शिस्त

असते त्याची आणि त्याची छाननी वित्तीय क्षेत्रातील तज्ञांकडून केली जाते.

- 8) **राजकीय हस्तक्षेपाला वाव नाही** : सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाला राजकीय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे त्याचा उत्पादकता आणि लाभदायकता यावर परिणाम होतो या उलट खाजगी क्षेत्रामध्ये राजकीय हस्तक्षेपाचा पूर्ण अभाव असतो.
- 9) **काटेकोर नियोजन** : अनेक सार्वजनिक उद्योग दीर्घ मुदत नियोजनाच्या बाबतीत अपयशी ठरतात. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेला उशीर होतो . तसेच नवीन येणारे राजकीय सत्ता पूर्वीच्या निर्णयात सारखा बदल करत असते. अशा प्रकारची स्थिती खाजगी उद्योगात अस्तित्वात नसते. खाजगी उद्योगात नियोजन काटेकोर असते.
- 10) **कमी प्रतिसाद कालावधी** : खाजगी उद्योगांमध्ये एखाद्या धोरणाची अंमलबजावणी केल्यानंतर त्याचा प्रतिसाद तपासण्याचा कालावधी कमी असतो. खाजगी क्षेत्रामध्ये निर्णय प्रक्रिया जलद असते. त्याचबरोबर प्रतिसाद पडताळणी कालावधी कमी असतो.
- 11) **उपाययोजनांची त्वरित अंमलबजावणी** : खाजगी क्षेत्रामध्ये निर्णय प्रक्रिया आणि एखाद्या समस्या बाबत उपाययोजना कमीत कमी कालावधीत हाती घेतली जाते.
- 12) **उपभोक्त्यांना चांगली सेवा**: खाजगी क्षेत्र उपभोक्त्यांना सेवा पुरविण्याच्या बाबतीत अतिशय संवेदनशील असते. ग्राहकाची दखल, ग्राहकाचे समाधान या गोष्टी खाजगी क्षेत्रात महत्त्वाच्या मानल्या जातात. याबाबत सार्वजनिक क्षेत्र पूर्णपणे उदासीन असते .

निष्कर्ष :

कोणत्याही सरकारी उपक्रमाची किंवा सरकारी संस्थांचे खाजगीकरण झाल्यास सामान्य जनतेच्या मौनाचा एक दिवस संपूर्ण देशाला महागात पाडेल कारण जेव्हा सर्व शाळा , सर्व रुग्णालय, सर्व रेल्वे स्टेशन , विमानतळ, वीज, पाणी सर्व खाजगी हातात असेल तेव्हा देश कंगाल झालेला असेल लक्षात ठेवा की, कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचणे हे सरकार आणि सरकारी उपक्रमाचे उद्दिष्ट आहे तर खाजगी संस्थांचे उद्दिष्ट किमान खर्चात जास्तीत जास्त नफा मिळवणे हे आहे. अडचणीत फक्त सरकारी विभागच कामाला येतात.

कोणतेही खाजगी विभाग काम करत नाही. ज्याचे उदाहरण तुम्ही अलीकडेच पाहिले असेल किती खाजगी रुग्णालय कोविड रुग्णांवर मोफत किंवा किमान दराने उपचार करत होती? किती खाजगी बस मजूर कामगार आणि विद्यार्थ्यांना घेऊन जात होत्या ? किती खाजगी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था जमिनीवर उतरून जनतेला मदत करत होत्या ? कोविड काळात देखील कोणत्याही खाजगी विमान कंपन्या भारतीयांना मोफत एयरलिफ्ट करत नव्हत्या, त्यामुळे प्रत्येकाने खाजगीकरणाला विरोध केलाच पाहिजे. अन्यथा येणाऱ्या

काळात फक्त काही उद्योगपतींचा हा देश चालवतील आणि पूर्वीसारखे गुलामीचे युग भारतामध्ये पुन्हा येईल
फक्त यावेळी सत्ता आणि संपत्ती या मौल्यवान गोष्टी मूठभर लोकांच्या हातात असतील.

संदर्भग्रंथ

mr.quora.com

nivasinayak.com

प्रा.पु. गो.कवठाळकर अखेरचे पर्व : लेखक - विजया राजाध्यक्ष

प्रा. चिं. ग. घांगरेकर: भारतीय राजकीय व्यवस्था

